

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Д.ЗАСЛАВСКИЙ. МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ. КРИТИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.

Київ: издательство “Сорабкоп”, 1924, 172 с.

В сій книзі “України”, присвяченій Драгоманову*, мусить бути сказано кілька слів про книжку Д.Заславського* як замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова — мабуть, найцінніше, що вийшло про нього на російській мові. Становище автора сього “критично-біографічного начерку” і його завдання доволі докладно й інтересно характеризує його передне слово, з котрого я позволю собі навести в цілості його першу частину (в перекладі і з перенесенням цитат до тексту):

“М.П.Драгоманов належить до числа авторів високошанованих, але дуже мало читаних на Україні. Ще більше се треба сказати про Росію. Пояснюється се, серед інших причин, також і тим, що численні твори Драгоманова не зібрані, поховані в старих журналах і стали бібліографічною рідкістю. Виданий в Парижі тому двадцять літ з лишком збірник політичних писань Драгоманова, писаних російською мовою, для широких кругів читаючої публіки мало приступний, а що головніше — сі статті дають про Драгоманова поняття неповне. Тим часом більшість читачів свою знайомість з Драгомановим бере з них. А збірники “Громади” мало хто бачив на власні очі.

Певно, в статтях Драгоманова багато дечого перестарілося. Але ще більше заховало не тільки наукову вартість, але й життєве значіння для сучасних нам питань і інтересів. Драгоманова треба не тільки студіювати — у нього можна ще й учитись. Досі його не стільки студійовано, скільки використовувано — кождим на свою потребу. Не зібрана, не систематизована, не пильнована спадщина Драгоманова, треба се признати, нагадує нам кумів пліт в Гоголевій повісті “Різдвяна ніч”: “Хто виходив з дому, ніколи не брав з собою палиці на собак, в тій надії, що йдучи повз кумів город, витягне собі з його плота яку треба”. Драгоманов писав на різні питання, і до кожного питання підходив з різних боків. Він завсіди воював — щонайменше — на два fronti. Не дивно, що з його статей легко видерти потрібну цитату, як палицю з кумового плота. Цитатами з Драгоманова націоналісти побивали марксистів, а марксисти — націоналістів. Покликуючись на Драгоманова, українські федералісти спорилися з сепаратистами і самостійниками; одначе один з найближчих друзів і учнів Драгоманова, Павлик, написав брошуру (“Драгоманов як політик”), добром цитат стараючись довести, що Драгоманов стояв за повну незалежність України.

Більш усього натаскали кілків з плота Драгоманова російські ліберали-конституціоналісти. Вони помогли поширенню того хибно-

го погляду, нібито Драгоманов і сам був лібералом-конституціоналістом, якимсь ніби духовним батьком пізніших кадетів. Нема що й говорити, що така інтерпретація політичних ідей Драгоманова наближається до їх фальсифікації. Непримиренний противник Драгоманова Г.В.Плеханов в рецензії на журнал “Свободная Россия” (1889) рекомендував особливій увазі своїх читачів статтю Драгоманова “Земский либерализм в России”, тому що в сій статті “з звичайним своїм талантом автор показує, до якої міри нікчемні наші ліберали і як мало вони досі зробили” (Г.В.Плеханов. Сочинения, т. III, політичний соціал-революційний огляд в журналі “Соціал-демократ”, с. 96).

Для Драгоманова ще не прийшла пора антикварно-об’єктивного дослідю. В багатьом він наш злободневний сучасник. Недурно найкрайніший і найталановитіший представник українського націоналізму Дм. Донцов в одній з останніх своїх статей вимагав ґрунтовної переоцінки Драгоманова і повного відречення від нього. І се цікаво, що він майже буквально повторяє те ж обвинувачення против Драгоманова, що його підносили блаженної пам’яті “новоерці” в галицьких журналах 1880-х років: “Драгоманов взорувався в уложенні своєї програми не на національних рухах, лише на соціальних. Він дивився на українство скоріш як на верству... Для Драгоманова всякий націоналізм треба було поставити під контроль космополітизму... між Драгомановим, Грушевським і Леніним нема ніякої різниці” (Дм. Донцов, “Драгоманов і ми”, цит. з ст[атті] В.Коряка: Українська література, “Черв[оний] шлях”, 1923, кн. 8, с. 192).

Автор поставив собі, супротив сього, два завдання: по-перше, довести, що Драгоманов був далеко більше революціонером-соціалістом, ніж лібералом-конституціоналістом. По-друге — в’яснити, як сильно помиляються ті, що вважають, нібито поза чисто українською сферою діяльність Драгоманова мала мінімальний вплив у політичній еволюції (як висловлюється процитований автором на с. 90–91 Мартов в “Ист[ории] рус[скої] лит[ературы] XIX в.”). Те, що він пише на сю тему, дуже інтересне, повне вірних і влучних спостережень і з користю буде прочитане кожним, хто цікавиться розвоєм політичної ідеології другої половини XIX ст. Але сам автор признає, що драгоманівське “воювання на два фронти”: одночасно против російського заперечування українства і українських націоналістичних тенденцій, ослабляло його позицію і на однім, і на другім фронті (“та внутрішня колізія, що всю пізнішу діяльність Драгоманова поставить на перехрещенні двох культур, між двома таборами, і витворить в нім і в оточенні незадоволеність, неминучу для тих, що не вміщається ні в однім таборі цілком з усею своєю індивідуальністю. В своїм українським гурті Драгоманов був на рахунку народника й соціаліста, для котрого національність грає ролю підрядну. А в російських гуртках на Драгоманова дивилися як на на-

ціоналіста”). В сім був секрет того, що його слово, поза розмірно тісним гуртком правовірних драгомановців, приймалось “з дозою солі”, і не мало такого реального значіння, якого воно було варте, беручи об’єктивно. Все ж таки автор підчеркує, що завдяки Драгоманову в російських революційних і соціалістичних кругах національне питання взагалі й українське зокрема придбало собі увагу, якої не мало ні перед тим, ні потім (аж до великої революції, розуміється). Що його критика революційного народництва не пройшла безслідно, і що він у цілім ряді питань простелив дорогу російській соціал-демократії, не вважаючи на свій суто ідеалістичний світогляд, і т. д.

Слабше те, де автор говорить про українські відносини Драгоманова і до Драгоманова. Вони йому не досить звісні, він тут не чує себе дома, і не раз допускає цілком хибні завваження, які малообзнайомленому читачеві можуть дати неправильне поняття про українські відносини. Напр[иклад], така характеристика відносин кінця 1880-х рр.:

“Українські народовці (в Галичині) на виборах виступали разом з польськими поміщиками і панамі проти селян. В зв’язку з міркуванням про можливу війну між Росією й Австрією вперше стала популярною ідея об’єднаної України, австрійської й російської, в складі Австрії. Се “австро-фільство” знайшло відгомін і в російській Україні, де найбільш лояльні професори, ті, що недавно доводили, мовляв, український рух ні трохи не шкідливий, а навпаки — корисний для російського самодержавія, тепер потайки загорілись австрійським патріотизмом. Воскресла при сій нагоді стара теорія русофоба Духінського, що росіяни не слов’яни, а монголи, люди нижчої раси, не здатні до культурного розвитку” (с. 157).

Нехай вибачить мені шановний автор, але ми маємо тут чисте “криве дзеркало” дійсних українських відносин, в якім певні крайності, певні потяги чи ухили — симптоматичні і характеристичні, се правда, але цілком спорадичні, представлені як явища загальні, скристалізовані, показательні для загалу і його настроїв, — коли вони зовсім не були такими!

Так само занадто упрощено і через те невірно уявляє собі автор ті “українські гріхи”, з котрими боровся Драгоманов, — “козацький романтизм, народницька ідеалізація української історії — чим так грішила і досі грішна українська політична мисль”, і приходиться до висновків, що недостатне засвоєння творів Драгоманова українською публікою було причиною “буйного розвитку шовінізму і козацького романтизму” в новішій революційній українській русі:

“Через сорок літ після того, як були, власне, написані сі слова (в студії про Шевченка і українофілів), вони могли бути живою осторогою українському народництву і романтизмові. 1917—1920 рр. показали, як поверхово були засвоєні масою української інтелігенції ідеї Драгоманова.

Написані живо, дотепно, з дійсним знанням історії загальноєвропейської й української, статті Драгоманова (1890-х рр.) в своїм часі робили сильне вражіння на читачів, особливо на молодіж. Багатьом вони відкрили очі.

Треба пожалувати, що потім вони довго були незвісні українській публіці. Буйний розцвіт шовінізму і козацької романтики не дійшов би таких розмірів, коли б український рух наших часів був перейнятий реалізмом Драгоманова”.

Автор повторяє ту помилку, від котрої Драгоманов свого часу остерігав українське громадянство (і се він йому ставить в особливу заслугу): не мислити собі ні великоросійства, ні єврейства, ні Польщі як чогось єдиного і одностайного, а розрізняти ідеологію, змагання і тактику різних соціальних верств. Українства так само не можна брати за одну дужку і трактувати його як щось єдине, як то робить не тільки в тих цитатах, а і в цілій своїй праці автор. Український націоналізм і консерватизм, ідеалізація минушини й її мусування — явища доволі складні. В них треба розрізняти течії недемократичні, які йдуть з ідеології соціально-привілейованих верств, і гіпертрофований націоналізм як небажану, але неминучу реакцію національно настроєних українських елементів (різного соціального характеру) на реальні прояви ще непережитого національного упослідження української народності, незабезпеченості національного існування і розвитку. І було б наївно думати, що популяризація “Чудацьких думок” Драгоманова в часах революції 1917—1920 рр. могла б нейтралізувати наростання українського націоналізму. “Не мишлення определяє буття, а буття мишлення”, — приходиться повторити на адресу автора сей афоризм, звернений ним на адресу історичного ідеалізму Драгоманова. Прекрасні, влучні мислі Драгоманова були й будуть безсильні против реальних фактів національної незабезпеченості українства. Щоб противстати аберациям української націоналістичної виключності чи консерватизму, треба було б дати програму національної української тактики, побудовану на реальних відносинах свого часу. Літературно-політична спадщина Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значіння, в котрім можна багато чого навчитися, як взагалі в історії, — але не може бути рецептом національної тактики.

В кождім разі ми гаряче рекомендуємо сю книжку українським читачам — настільки обзнайомленим з українським життям, що деякі не досить поглиблені завваження автора про нього не можуть їх увести в непорозуміння. Треба тільки рахуватися з друкарськими помилками, які місцями досить сильно змінюють зміст.

Д.Заславський. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: издательство “Сорабкоп”, 1924, 172 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 218–221. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 251 В сій книзі “України”, присвяченій Драгоманову... — Книга 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік була присвячена “пам’яті Михайла Петровича Драгоманова”, як було зазначено на початку журналу. В часопису були опубліковані наступні статті: *Грушевський М.* Місія Драгоманова (с. 3–28; передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 69–103); *Житецький І.* Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П. Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові «Діла»” (с. 76–89); *Міжковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П. Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л. Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному русові Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова (с. 100–124); *Гермайзе О.* М.П. Драгоманов в українській історіографії (с. 125–145). У розділі “Критика, звідомлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М.Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д.Заславського.

..Д.Заславського... — у 1924–1931 рр. М.Грушевський листувався із Д.Заславським. 18 листів вченого до публіциста та журналіста (з 1925 р. Д.Заславський працював у партійній пресі, спочатку у ленинградській “Красной газете”, “Ленинградской правде”, потім в “Известиях ЦИК” і, нарешті, з 1928 р. — в редколегії органу ЦК та МК ВКП(б) газеті “Правда”) зберігаються у Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва, РФ) в особовому фонді Д.Заславського (Ф. 2846. — Оп. 1. — Спр. 407). Як свідчить опис фонду, перший лист (від 7 січня 1924 р.) до Д.Заславського М.Грушевський написав ще з еміграції з Відня, останній (від 15 грудня 1931 р.) — під час свого “вимушеного заслання” з Москви.

Nationernas Bibliotek: Ukrainarna. Redaction M.Ehrenpreis och A.Jensen. Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1921, 131 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 221–222. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 255 В посмертній згадці про Альфреда Єнсена, що помер восени 1921 р. (“Україна”, 1924 р., [кн.] III, с. 182)... — йдеться про вміщену у розділі “Некрологи” коротку замітку М.Грушевського, написану на основі хронік Українського наукового товариства та Наукового товариства ім.Шевченка. Див. також коментар до с. 215.

...про свого старого нашого приятеля... — збереглося 20 листів А.Єнсена до М.Грушевського за 1909–1913 рр. (див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 466).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckij...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)